

Bacskai Sándor Holokauszt

Lichtmann Májer: 1940-ben voltam először munkatáborban. Az még egész humánus volt. A tiszték zsidók voltak, a katonaságtól már kivetették őket, de a rangjuk megmaradt. Még százados is volt. A makóiak Makó mellett, Kiszomboron dolgoztak.

Holczer Imre: Eleinte megvolt a tanúsítvány a Kultuszminisztériumtól, hogy mint rabbi, fel vagyok mentve a munkaszolgálat alól. Behívtak, de rögtön el is engedtek.

Schmelzer Menáchem: 1941-ben Kecelről átköltöztünk Jánoshalmára. Apám borkereskedő volt, és akkor már kezdtek sok kellemetlenséget csinálni a zsidó kereskedőknek abban a megyében¹, ahol Endre László volt az úr. Jánoshalma, ami Bácskához tartozott, könnyebb hely volt egy zsidó kereskedőnek. Apám ott született, és a szülei, testvérei is Jánoshalmán laktak. Átköltöztünk, és ott éltünk a deportálásig.

Spitzer Miksa: A munkácsi jesiván tanultam, de az az igazság, hogy féltem ott maradni, mert problémám volt az állampolgársággal. A Pártfőgő Irodában azt javasolták, hogy jöjjenek haza Miskolcra, és legyek együtt a szüleimmel. Így is volt. Aztán már olyan világ jött, hogy már nem is kértek tőlem iratot, már tudták, hogy úgymint kiviszik, deportálják a zsidókat.

Groszberg Slomo: Egy Andrassy úti bőrdíszművesnél szakmát tanultam, és néhány írásom már megjelent a Zsidó Újságban. Apám minden bizonnyal fel is vett volna munkatársnak, ha a lap 1944. március 20-i dátummal meg nem szűnt volna.

Kornfeld Ferenc: Magyarországon három hét alatt likvidálták a vidéki zsidóságot, Szlovákiában négy év alatt sem likvidálták teljesen, mert húzták-halasztották, mindig találtak valami kifogást. Nem azért, mintha a kormány vagy a vezetők kevésbé lettek volna fasiszták, de a nép sokkal több zsidót elbújtatott. A Jad

Vasemban meg van örökítve háromszázötven magyar neve, aki reszkírozta az életét, ugyanakkor Szlovákiában ezrével voltak, akik bújtattak zsidókat. Mert a szlovák elnyomott népnek érezte magát az Osztrák–Magyar Monarchiában is, elnyomottnak érezte magát a csehek alatt is, ezért segítettek.

Lichtmann Májer: Romániában háromszázötvenezen maradtak a hétszáz ezer zsidóból. Ott is voltak kilengések, ott volt a Vasgárda, de a széles tömeg nem volt antiszemita. Inkább bújtatták a zsidókat.

Liebermann Jechiel: Én nem tudom, miért voltak olyan mérgesek a zsidókra a magyarok. Mit csináltak nekik rosszat a zsidók? Mink Hajdúböszörményben olyan jóban voltunk a keresztényekkel, semmikor se volt semmi baj. A legjobban éltünk velük.

Pápa Adolf: A vidéki városokban nem volt antiszemitizmus, különösen Vácon, pedig Vác nagyon erősen katolikus város. A püspök nagyon humánus volt. Mesélek valamit. Nekünk Vácon és Budapesten volt üzletünk, az idősebb testvéreim bejártak Pestre, ott vezették az üzletet, és az apám a másik fiútestvéremmel Vácon. Az én édesapám huszonöt évig volt tanácsstag a városházán, virilista volt, és az első tíz adófizető automatikusan tanácsstag volt a váci képviselőcsoporthoz. '942-ben egy szép nap a püspök meglátja az apámat, és odamegy: „Pápa úr, itt a hintóm, szálljon be, hazaviszem.” '942-ben! Másnap benne volt a nyilas újságban: „A váci püspök egy hintóban a zsidó Pápával!”

Klein Alex: Nem úgy volt, ahogy ma az emberek elképzelik; nagyon szépen éltünk a keresztényekkel, a gyerekek együtt játszottak, nem volt semmi differencia. Előfordult, hogy a gyerekek zsidóztak egy kicsit, de a keresztények nagy részével jól éltünk, ez az igazság.

Müllerné Lefkovits Ilona: Olaszliszkán a három vallás békésen élt egymás mellett. Én parasztyerekekkel jártam óvodába, mi nem voltunk kisasszonyok, édesanyám nem volt nagyságos asszony, hanem Lefkovits néni volt. Nyitva volt az ajtónk a cigány számára, a kondás számára, hozzánk a cigány- meg a parasztyerekek ugyanúgy jöttek karácsony este kántálni, mint máshová. Tiszteltük mások vallását, nem volt olyan keresztény temetés, amelyiken ne lettem volna ott, és úgy voltam nevelve, hogy amikor a temetésen a pap imádkozik, én is hajtsam le a fejemet, és maradjak csendben. Vasárnap nem csináltunk nagymosást, mert a keresztények nagy része ünnepel. Soha nem lehetett hallani, hogy „te zsidó!”.

Liebermann Jechiel: És ahogy jött Hitler, a náci, a nyilasok, kezdtek nagyon sokan lenni antiszemiták.

Lichtmann Májer: Ha a németek nem jönnek rá, hogy a magyarok tapogatóznak az angolok felé, és ki akarnak ugrani, akkor nem vonulnak be március 19-én, és akkor, az ukrainai munkaszolgálatosok kivételével, a magyar zsidóság életben marad.

Farkas Ervin: Futottunk együtt azzal a gondolattal, azzal az árral, hogy ami máshol történt, az Magyarországon nem történhet meg. A Kölcsey Ferenc reálgymnázium első diákja voltam az érettségim, utána az egyetemen tanársegéd voltam, nem tudtam volna elképzelni, hogy ilyesmi megtörténhet velem.

Birnbaum Magdaléna: Nincs ember a világon, aki érti, hogy mindez tulajdonképpen miért is történt.

Grünwald Mose: Drága uram! Tizenhét éves gyerek voltam, nem tudtam még fel se fogni, hogy mi az az Auschwitz. Mára se tudom, nemhogy akkor. Hogy történhetett ilyesmi?!

Deutsch Szender: Én sokszor mondom, hogy csak álmodok. Tudom azt, hogy megtörtént, és amikor elmesélem, akkor mondom, hátha csak álmodok.

Lichtmann Májer: Én nem is csodálkozok azon, hogy vannak, akik nem hiszik, hogy igaz volt. Ez nem volt igaz. Hát hogy lehetett ezt ki-

bírni? Milyen érzés, ha isten ments, valakinek a feleségét, gyerekét, apját, anyját elviszik? Nem lehet elképzelni. Hogy bírtam ki ezt? Nem tudom elképzelni, hogy ezt én kibírtam.

Halpert Benő: Ha olyan helyzetben lennénk, hogy megértenénk, miért történt, akkor nem történt volna meg. Nem lehet megérteni. Például a spanyol inkvizíció egy missziós inkvizíció volt, ha a zsidó kitért, nem bántották. De azt nem lehet mondani, hogy azért, mert te így születtél vagy úgy, a hajad barna vagy szőke, azért neked nincs létjogosultságod.

Fogel Frida: Most, hogy beszélek ezekről a dolgokról, nem tudom, hogy én vagyok-e az. Azt hiszem, hogy az egy másik lány, egy kislányról beszélek, aki én voltam, de nem én vagyok. Tetszik érteni? Nem érzem, hogy én vagyok az, akiről most beszélek. Nem tudom, hogy magyarázzam el ezt az érzést. Furcsa érzés.

Birnbaum Magdaléna: Én magam is meséltem a testvéremnek, ő erre nem nagyon emlékszik, hogy találkoztam a deportálásom alkalmával két SS-szel, akik nagyon emberi módon viselkedtek. De egyedül Lichtenwörthben, ahol mi voltunk, körülbelül tizenhét kilométernyire Wiener Neustadttól, kétezer asszony volt, és a betegség, a félelem és az éhség által pár százan maradtunk meg. És ez Auschwitznak csak az előszobája volt, mert minket nem vittek a gázba.

***

Holczer Imre: Bejöttek a németek, március 19-én, vasárnapi napon, megszűnt a kivételezettség, a kongrua² meg a tanúsítvány.

Groszberg Slomo: Március 19-én a Gestapo lefoglalta az egész Dob utca 35. épületkomplexumot, a hitközségi irodát, a Kazinczy-templomot, az iskolai tantermeket, minden berendezéssel együtt, ami ott volt.annyi időt adtak – talán huszonnégy órát –, hogy az iroda felszerelését átszállíthassák a Kertész utca 32.-be. Ott, a leány elemi iskola tantermeiben úgy-ahogy helyreállították a hitközségi irodát, ami egészen október 15-ig működött; nem normálisan, de mégis működött. Abban az időben Korein Dezső³ volt az ortodox hitközség ügyvezető elnö-

ke, mert Freudiger hitközségi elnök⁴, a Zsidó Tanács tagja, még '44 augusztusában elhagyta Magyarországot. Később az Eichmann-per egyik fő tanúja volt.

Ekstein Juda: Mikor bejöttek a németek, én már egy nagyobb bóher voltam, húsz-huszonegy éves. Moce sábeszkor⁵ jöttek be az országba, vasárnap reggel már Pesten voltak. És az első, amit okkupáltak, az ortodox hitközség háza volt. Én a bóherjaimmal ott tanultam, tíz órakor bevonultak a németek, és a boldogult apám⁶ üzent, azonnal jöjjenek el, mert nem jó, ha ott fognak a gyerekekkel találni.

Binét Miklós: Mikor a németek bejöttek a Torasz Emesz iskolába, az osztályba bejött az igazgató, hogy mindenki menjen haza. Első osztályos voltam, hatéves múltam, fogalmam se volt róla, hogy mi az, hogy a németek bejöttek Magyarországra. Örültem, hogy mehetünk haza.

Ekstein Juda: Én nehezen hagytam ott, mi az, mi történhet, nem lesz semmi baj. De apám addig bolygatott, hogy fogtam, összeszedtem, ami volt, volt ott egy széfer tajre, meg gemure, egy kis templom volt ott nekem berendezve, ahol tanultam a gyerekekkel. Kimegyünk, és látom, amint vonulnak a németek a Dob utca 35.-be, kiányított szuronnal. Láttam, hogy a helyzet komoly, kimentünk a kapun, és még sikerült, az volt az első megmenekülésem a kezükből. Utána aztán bezárták a kaput, és az embereket falhoz állították, de nekem még sikerült a bóherokkal onnan kijutni. Az utolsó percben, ahogy mondják. Hazamentem, otthon az egyik szobából csináltunk egy kis templomot, és ott tanultam tovább a bóherokkal, egész, ameddig be nem vonultam Jászberénybe. Az volt sviesz tájt, pünkösdi ünnep tájt.

Groszberg Slomo: 1944. június elején bevonultam Jászberénybe, ahol sikerült kapnom egy „jelenleg alkalmatlan” minősítést.

Holczer Imre: A feleségem svájci védett házban maradt. Én is megmenekülhettem volna, de az öcsém rábeszélte, menjünk munkaszolgálatosnak egy hadiüzembe, és fizettem, nem tudom hány pengőt, hogy bevegyenek abba a századba. És egyszer egy hajnalban: Ébresztő! Sorakozó! A Hársfa utcában volt a láger, onnan

mentünk a Józsefvárosi pályaudvarra. Így kerültem Fertőrákosra, különben meg mehettem volna védett házba. Ez úgy van, ahogy az Isten rendelte; akinek menni kellett, az ment, akinek meghalni, az meghalt. Akinek az évei meg lettek hosszabbítva, az megérte a felszabadulást.

Lichtmann Májér: '43 kora nyarán elindítottak Oroszország felé. Huszton megálltunk, ott voltunk egypár napig, egyszer jött egy parancs Nagybaczoni minisztertől⁷, hogy akinek a testvére elesett Oroszországban, munkaszolgálatban, azt nem viszik ki. Nagybaczoni jóindulatú volt a zsidókkal, védte a munkaszolgálatosokat. Nem azt mondom, hogy rajongtak értünk, de nem is voltak szadisták. Szentkirályszabadjára kerültem a repülőtérré, és decemberben – ez szintén jellemző Nagybaczoni liberális viselkedésére – kaptunk hatheti szabadságot, ami addig elképzelhetetlen volt. Utána beosztottak a szegedi élelmiszerraktárba, mondhatom azt, jó dolgunk volt, nem pofoztak, adtak rendesen enni. A kálváriai téglagyárban laktunk, egy óra út a malomtól, semmi keretlegény nem volt velünk, mindennap egyedül mentünk rakodni.

Englman Imre: Amikor bevonultam Mohácsra munkaszolgálatra, fiatal ember voltam, tizen-nyolc-tizenkilenc éves. Velünk együtt bevonult egypár frontos, aki már kint volt Oroszországban, kicsit rutinosabbak voltak, dörzsöltebbek. Viszont amikor az első nap megismertették a keretet, ezek a volt frontosok majdnem összeestek félelmükben: megkaptuk keretnek K. főhadnagyot, és volt egy hírhedt szakaszvezető, O., háborús bűnös volt, azt hiszem, föl is akasztották. A főhadnagy lovon jött ki, körülnézett, megismerte az összes frontost: „Aha, itt ismerős fiúk vannak. Frontosok, külön állni!” Ez a főhadnagy, amíg ott volt nálunk, minden alkalommal külön állította a frontosokat, és azokkal ő gyakorlatoztatott, kiszedte a lelküket. Ugyanakkor már a kiképzésnél ott volt egy Tóth nevű, tokaji hadapród őrmester. Elmesélte, hogy ő tulajdonképpen mint nyilas jött el otthonról, azt mondta, itt ismertelek meg benneteket. És valóban, nagyon rendesen viselkedett. Később K.-t leváltották, egy pécsi tanító lett a főhadnagyunk, ő egész liberális volt.

Farkas Ervin: 1942. októberben bevonultam Galántára. Elkerültem az örkénytábori lovagló-tanár-képző iskolába, ahol addig vezettem a

munkaszolgálatos egységemet az irodában, amíg le nem buktam. Ez úgy történt, hogy kaptam négy nap eltávozást, hogy az akkori menyasszonyomat elvehessem feleségül. Felhívtam a Nyugati pályaudvarról, mondtam, nem érünk rá sokat beszélni, holnap reggel esküszünk. Néhai Duschinszky Jenő⁸ rákospalotai főrabbi templomában volt az esküvőnk, régi jó barátom volt, és vasárnap már utaztam is vissza. Akkor láttam a fiúk arcán, hogy valami baj van, rögtön hívatott az őrnagy és leváltott, mert megtudta, hogy én engedély nélkül többször kimentem a táborból telefonálni a hadviseltek bizottságához, hogy ruhaneműt kérjek a fiúk részére. Leváltott az irodában, kiküldött munkára, de nemcsak ez volt a büntetésem, hanem elküldte az egységet Vácra. Beosztottak a turjaremetei csoportba, ami egyenes utat jelentett Ukrajnába. A feleségemnek egy barátunkon keresztül volt egy kapcsolata egy honvédelmi miniszteriumi őrnagyhoz, aki huszonheted magammal kikért engem az óbudai Leipziger gyárba. Amikor a németek bejöttek, elszöktem, a sógorom Kárpát utcai lakásában laktam, mint Lakatos István tűzoltó, a feleségem pedig az általam hamisított házasságlevél alapján mint Hablacsek Júlia.

Abelesz Jiszrael: Ungar rabbinak⁹ volt egy jesivája Kapuváron, vagy hatvanan tanultak nála. Én is ott tanultam '43-ban, akkor voltam bar-micve. A megszállás után a zsidók még mehetek a templomba, de nem nagyon akartak az utcán lenni, a jesiva széjjelment, a melamedot behívták munkaszolgálatra, úgyhogy héder se volt már. A nagybácsink házában volt egy minjen, és azt mondták nekem, hogy én tanuljak a gyerekekkel. Emlékszek rá, az udvar közepén volt még egy szüke, ott tanítottam a kisebb gyerekeket, és az utolsó szedre, amit tanítottam, a Parse Selách szakasz volt. *Selách, Kojrasz, Chukas, Bólok*.¹⁰ Arra gondoltam, milyen szép lehet a Kánaán, milyen szívesen lennék ott. Három hét múlva azok közül, akiket én tanítottam, már senki se volt, egyedül maradtam a fiatalok közül és az iskolatársaim közül.

Braun Vlcek: Egy héttel, hogy jöttek a pészachi ünnepek, eszembe jutott, hogy hazamegyek Nagykaposra. Húsvéton végig otthon voltam. Szombaton volt húsvét utolsó napja, pénteken megkaptam a behívót Jolsvára az elosztóba, aki a miskolci hadtesthez tartozott,

azt mind oda hívták be. És szombaton este kihirdették, minden zsidó egy tizenöt kilós csomagot szedjen össze, mert reggel visznek mindenkit.

Fogel Frida: '44-ben hazajöttem Havasmezőre húsvéti vakációra. Hatodikos gimnazista voltam a besztercei líceumban. Apám akarta, hogy az ő városában járjak iskolába, nem tisztelte a máramarosiakat, azt mondta, hogy Máramarosban csak egy embert szeret, a feleségét. Német iskolában tanultam, és amikor a katekizmust tanították, a keresztény vallást, én mentem a Bét Jákobba, ahol héberül tanultam vallástant, és onnan hoztam a jegyeket a zárdába. Magyar szimpatizánsoknak neveltek a szüleink, örvendünk, amikor bejöttek. Aztán jöttek a törvények. Elvették a zsidóktól a vagyont, és adták a ruténoknak. A rutén adta a bolthoz a nevét, és a zsidó az üzletből az ötven százalékot adta érte. Apám jegyző volt, kitették az állásából, pedig volt egy vaskeresztje az első háborúból, egy kivételezett zsidó volt. Azért tudtam én járni líceumba, mert apu kivételezett volt. Mi nagyon csalódtunk. A szüleink a régi magyarokat várták vissza. Hazajöttem vakációra, és rögtön húsvét után bevitték minket a gettóba. Először Havasmezőn is csináltak egy gettót, de nem tartott sokáig, nem is emlékszem már, egy hétig vagy kettőig, utána bevitték minket Felsővisóra. Ott volt az egész visói járás: Bisztra, Borsa, Havasmező, Oroszkő, Petrova, Ruszkava, Verhovina és Visó. Máramarosból elvittek harminchétezer embert, abból csak Szigetről tizenötezen voltak. Visszajöttünk ötezen.

Lemberger Ráchel: A dédnagypapa¹¹ egy csütörtöki napon, nyolcvankét éves korában halt meg. 1944. május elsején letartóztatták, mert a zsidó iskola gój iskolaszolgája látott két fiatalembert bemenni és kijönni, és följelentette, hogy kémek jártak nála. Május elsején reggel jöttek a csendőrök, elvitték a csendőrségre anyukámmal együtt, összeviessza verték, vallja be, hogy kémek jártak nála – de mit vallhatott volna be? Leteperték a földre, rugdosták, húzták a szakállát, táncoltak rajta. Anyukámat is pofozták. Hatéves voltam, emlékszem, mikor este hazajöttek, nagyon ki voltak készülve, nagypapa borzalmasan nézett ki, kék foltokkal a füle alatt. Az öcsém, a két és fél éves Simon¹²

negyvenkét fokos lázzal, tüdőgyulladással fekdült. Az emberek féltek hozzánk bejönni, egyedül voltunk egész nap. A csendőrök nagy kegyesen megengedték, hogy dédnagypapát felvigyük Pestre a Városmajorba, a zsidó kórházba. Az utolsó pillanatáig öntudatánál volt, ott volt egy nagybácsim és két tanítvány, és a dédnagypapa azt mondta nekik, hogy most nagyon nehéz idő jön a zsidókra, keserves idő, de ő igyekezni fog imádkozni az egekben a tanítványaiért és a híveiért, az egész zsidóságért. Miután elhunyt¹³, óriási protekció, engedély kellett a hazahozatalához. Hazahozták pénteken, akkor már gettóban voltak a zsidók, de megengedték, hogy eltemessük. A templomban gyászbeszédnek voltak, heszpedek.

Lefkovits Mose: Anyukám egy pesti Weber lány. Volt egy rokonom Soltvadkerten, Blime Weber, ő volt ott a nagymama minden zsidónak. Mielőtt elvitték Auschwitzba, összehívták az embereket a piacra, egy magas helyre feltettek egy széket, és ráültették ezt az asszonyt, aki akkor volt több, mint kilencvenéves. És elkezdtek nyírni, levágták a haját, és mindenki röhögött. Mért csinálták ezt? Ez a kilencvenéves asszony rosszat tett valakinek? Van, aki felelni tud rá?

Krausz Áron Meir: Bejött két csendőr, apám le van tartóztatva, merthogy kommunistagyagnús. '44. május 16-án jött tőle az utolsó levél Sárvárról az internálótáborból. Azóta nem tudom, hol van. Apám egy fakereskedő volt, jó módú ember, ismerték Edelényben, és nem tetszett a főszolgabírónak, évekkal azelőtt is mondta valakinek, ki lehet ez a szakállas zsidó? A csendőrök elvitték levágni a szakállát, szép, hosszú szakállá volt. Sose nyúlt a szakállához. Levágták a szakállát, utána ment az utcán, az antiszemita röhögtek, csúfolták, nézzétek Krausz zsidót, hogy néz ki szakáll nélkül!

Halpert Benő: Apám szakállát levágták Nánáson, még a gettóban, mielőtt a vagonba kerültünk.

Weisz Magda: Hajdúhadházi a téglagyárba lettünk elvive, és az öreg pap bácsi¹⁴ ott lett a szakállától megfosztva. Egy falusi rabbi ugye, szakállal járt, a veje, a fiatal pap¹⁵ is szakállas volt, egy kisebb, modern szakállt viselt, de az öreg pap bácsi meg kimondottan szakállas, pa-

jeszos bácsi volt. Ott le lett borotválva, úgyhogy mi, akik jól ismertük őt, nem ismertük meg.

Rosenberg Eugen: Egész Hajdú megye ment Debrecenbe. Volt ott egy téglagyár, meg bőrgyár, és oda betettek tízezer embert. Ott volt a hajdúhadházi rabbi, a nagypapám testvére, és látták, már nagyon rossz a helyzet, és le kellett vágni szegénynek a szakállát. Muszáj volt. Én akkor gyerek voltam, tizenhárom-tizennégy éves, volt nálam egy nyírógép, és én vágtam le neki, meg a Fável Rosenbergnak¹⁶, én vágtam le mindenkinek, akinek kellett.

Weisz Magda: Az az igazság, hogy már előtte is előfordult olyan, hogy volt két-három ember, mert Hajdúhadházon nem volt több, akik képesek voltak az utcán megrángatni a zsidók szakállát. És hogy ennek az inzultusnak ne tegye ki magát, volt, aki inkább leborotválkozott, még akkor is, ha a hite vagy lelkiismerete nem ezt diktálta volna. Azt az idős pap bácsit a körülmények már úgyis megviselték, hát el lehet képzelni, hogy hogy viselhette. A megalázásban ott mindenkinek része volt, a fiattól az idősig, és az időseket abszolút nem kímélték meg semmitől.

Friedmann József: Nagyon öreg ember volt már akkor, azt hiszem, hogy nyolcvannégy éves lehetett. Mikor a hajdúhadházi gettóból bevittek minket Debrecenbe, a bőrgyárba, Budapestről jött egy küldöttség, hogy Rosenberg főrabbi, meg az elnök felmehetnek velük. És a rabbi azt mondta, hogy ő egy kapitány, nem hagyja ott a hajót, mikor elsüllyed.

Müllerné Lefkovits Ilona: Sátoraljaújhelybe huszonöt Zemplén megyei falu zsidóságát gyűjtötték össze. A pap bácsi¹⁷ egyik fia, hogy tudta megcsinálni, hogy nem, nem került be a gettóba, Kovács János néven bujkált, szép magyar bajusszal, frizurával, hogy hol, azt csak a Jóisten tudja. Én Pesten talákoztam vele a felszabadulás után. Megmentette a feleségét, a gyerekeit, az apósát, anyósát és a sógorát. Mielőtt Újhelyből elindult az első transzport Auschwitz felé, egy csendőr bement az újhelyi gettóba, hogy a lizskai rabbit keresi. Azt mondja a pap bácsinak, hogy a fia ki tudja menteni a gettóból. És a pap bácsi azt mondta, hogy ne engem mentsen ki, hanem a legkisebb fiamat. Sikertelenül is kihozni az újhelyi gettóból, én Ame-

rikában találkoztam vele, elmentem meglátogatni.

Grosz Jesaja: '44-ben apukát¹⁸ behívták munkatáborba, a család ott maradt Debrecenben. Mi nem tudtunk róla, és ő nem tudott mirőlünk. A házuk a gettóban volt, csináltunk egy bunkert, ott voltunk tizennégyen. A bunker háromszor két méter volt, úgy aludtunk, mint a heringek. Egy péntek délután az egész gettót kivitték a téglagyárba, elvitték anyukát és a nyolc testvéremet. A legkisebb négy hónapos volt. Mi történt azután? – nem tudtam róluk egyáltalán.

Halpert Benő: A nánási gettóból június tizenhetedikén, egy szombati napon vittek el bennünket. Vasárnap reggel érkezünk Debrecenbe, ahol két vagy három gettó is volt, az egyik gettóban voltunk a következő péntekig. A németek rögtön kiválasztottak pár embert, engem is. Adtak egy cédulát, hogy kell nekik két lista, az egyik a nagycsaládokról, ahol négy vagy több gyerek volt, ezeknél rendszerint a családfő munkatáborban volt. A másikat úgy hívták, hogy *Sonderliste*, magyarul azt jelenti, hogy különleges lista. Én rögtön tudtam, hogy a nagycsaládos az egy rossz lista, mert a gyerekek nem munkaképesek. A különleges lista lehet vagy nagyon rossz, vagy nagyon jó – senki nem tudta. Tájékozatlan, tapasztalatlan volt mindenki, minden információ nélkül, nem lehetett csinálni semmit, az ember csak várta, hogy hová teszik.

Friedmann József: Az emberek nem tudták, mit csináljanak, erre nem lehetett semmiféle irányt kapni, hogy ez mi lehet. Édesapám, nyugodjon, mielőtt bevonult munkatáborba, azt mondta, hogy ha mondják, hogy menni kell, akkor menni kell. De nem volt névsor, nem mondták, hogy ezeknek és ezeknek menni kell, csak így lett kihirdetve: négy-nél több gyerekes családok, rabbik, szakemberek, orvosok, és akik külföldi útlevéllal rendelkeznek.

Halpert Benő: A Sonderliste csoportba főleg a hajdúsági rabbik kerültek. Ebben a csoportban az én szüleimen kívül ott volt Czitron dorogi rabbi¹⁹, Fried, a balmazújvárosi pap²⁰, a nádudvari Jungreis²¹, a hajdúhadházi Rosenberg a vejével, Lebovits rabbival. Ott volt egy nagybátyám is, Löwinger, aki Földesen volt rabbi²²: a felesége az anyám testvére volt, mert édes-

anyámék a régi földesi rabbinak voltak a lányai. Volt még egypár ügyvéd, orvos, és akik úgy voltak nyilvántartva mint cionisták. Pénteken elvittek bennünket Debrecen mellé, Hajdúszentgyörgy, Alsó-Józsa, egy dohánypajtába. Ott voltunk vasárnapig, onnan deportáltak.

Lefkovits Mose: Miskolcon elvittek minden zsidót a téglagyárba. Tudták, hogy a nagyapám nagyon gazdag, és akkor elővették őt, és elkezdtek verni, hogy mondja meg, hogy hol van a vagyon. Akkor mindent megmondott. És utána, mikor már megmondta, megint elkezdtek verni, körülbelül egy hétig verték, nemcsak őt, ott voltak a fiai, volt ott sok gazdag zsidó, mindenkit összeszedtek egy udvarba, és egy-egyét behoztak, és csendőrök vagy rendőrök egész idő alatt verték őket. Apám mesélte, volt ott egy zsidó ügyvéd, szintén gazdag volt, és agyonverték, már a földön feküdt, látták, hogy küszködik az életével, és akartak hozzászaladni a zsidók, megsegíteni őt, és aki csak mert hozzáérni, verést kapott. Ez az ügyvéd azt mondta a csendőröknek, ha én meg fogom mondani, hol van elrejtve a vagyon, akkor utána meg fogtok ölteni engem. Öljétek meg, de én nem mondom meg. Megölték. A nagypapámat is verték, apámat, a nagybácsimat; és apám hallotta, hogy az apja kiabál, fiatal emberek, nagy botokkal, addig verték, amíg elveszítette az eszméletét. Bevitték a zsidó kórházba, bekötötték. Volt ott egy lány, akit nem vittek el, mert az apjának az első háború óta le volt vágva a lába.

Lefkovits Jozsef: Vitriol József melamed volt a Kölcsey-közben, a Machzike Hadaszban, ami a nagy hitközséghez tartozott. Ez a Vitriol az első világháborúban elvesztette a lábát, egy lábbal járt, és két mankóval. Ő ott maradt, mint kivételezett, amikor Miskolcot zsidótalanították a németek, Miskolcon nem volt már zsidó, csak ez a Vitriol és a családja.

Vitriol Sára: Apuka százszázalékos hadirokkant volt, tudtuk, hogy emiatt kivételezettek vagyunk. Kijött jóval hamarabb a rendelet, hogy kik a kivételezettek – sajnos nem voltak sokan –, és apukám is beleesett ebbe, mert elvesztette a lábát. De nem tudtuk, hogy tényleg lesz-e ebből valami, meghagynak-e minket Miskolcon.

Lefkovits Mose: Ez a Vitriol lány ment be a kórházba, és beszélt nagyapámhoz, de nagy-

apám már nem tudott felelni, már nem volt esz-
nél. A lány anyja akart küldeni neki tejet, hogy
egyenek valamit, de mikor a lány megint jött a
kórházba, akkor már elvitték nagyapámékat
Auschwitzba.

Vitriol Sára: A Vörösmarty utca 44. számban
laktunk, ott rejtegettünk tizenhárom zsidót a
deportálás után. Vannak még itt Brooklynban,
akik nálunk szabadultak fel. A megboldogult
legidősebb bátyám március 19-én, mikor bejöt-
tek a németek, vasárnap este, felment Pestre,
ott lefogták, elvitték Kistarcsára, és deportálták
Auschwitzba. A sógornőm járt be a dobozgyár-
ba a bátyám helyett, és én maradtam a négy
gyerekükkel otthon. Kint laktak az állomásnál,
még akkor nem volt gettó, de gondolhatja, mi
volt ott, amikor bombázták a Tiszai pályaud-
vart. A szomszédban volt egy kocsmá, tele né-
metekkel, és én ott reszkettem, egy fiatal zsidó-
lány, négy gyerekkel. Hazamentem sírni apu-
kámnak, „Tatukám drága, én úgy félek azoktól
a németektől, ott vagyok egész nap egyedül a
négy gyerekkel, hadd jöjjünk ide haza – mert
nálunk olyan nem volt, hogy én magamtól dönt-
sek valamit. Azt mondja apukám, gyertek le, itt
a két szobám, az egyikben én fogok lakni, a má-
sikban ti. Ne hozzád magaddal semmit, csak ami
nagyon fontos, hagyjál ott mindent. A nővérem
egy bútorozott lakásban lakott, neki is volt há-
rom gyereke. Felmondták neki a lakást, hogy
valami rokona jön ide, mert gettó lesz, és annak
kell. Azt mondta neki apukám, mit csináljak ve-
letek, gyertek ti is ide. A sógornőm is, még a
gettó előtt jelentkezett a gyerekeivel, hogy itt
van, a szerencséje az volt, hogy a gettó előtt jött
hozzánk, mert különben elvitték volna, de így
bent volt a mi lakásunkban, és mi nem jelentet-
tük be, hogy ki mindenki van nálunk. Az én
megboldogult férjem, akkor még a vőlegényem
volt, bevonult Jolsvára munkaszolgálatra. Ak-
kor minden dolgát elvittem magunkhoz. Az
utolsó percben a sógorom is bevonult, úgyhogy
csak a nők maradtak, meg apuka, akkor behú-
zódtunk, és úgy éltünk, két szobában, konyha,
spádz. Azzal, mikor a mi házunkból elvittek
mindenkit a gettóba, láttuk, hogy mihozzánk is
jön egy csendőr, azt hittük, hogy már értünk
jönnek, de azt mondta, hogy a városparancsnok
úr Vitriol Józsefet kéreti. Természetesen én
mentem apukámmal, le az Arany János utcán,
ahol volt a Zsidó Tanács. Oda bementünk, drá-
ga apám halottápadt volt, megállt ott, reszket-

ve, mert egy ilyen hosszú utat végigsietett egy
lábbal. Azt mondja a városparancsnok, üljön le,
Vitriol bácsi, ne legyen megijedve. Azért hívat-
tam, hogy míg én leszek Miskolc város parancs-
noka, magának a haja szála sem fog meggörbül-
ni. Így is volt. Volt még egy kivételezett, a Neu-
mann bácsi a Jókai utcán, egy kézzel élt, őt se
vitték el, Miskolcon szabadult föl.

Grosz Jesaja: Amikor a debreceni gettót
kiürítették, és anyukáékat elvitték, én ott ma-
radtam a bunkerban, tizennégy idegen ember-
rel. Nem tudom, szabad-e már elmesélni: voltak
ott katonaszökevények is, ott ettek, ott aludtak.
Én keveset aludtam ágyban, a templompadon
aludtam, mert az ágyat átadtuk idegeneknek.
Készítettünk ennivalót, száraz pirítóst. Este fel-
szoktunk menni a lakásba, ott főztünk egy ki-
csit. Négy hét után kezdett kifogyni az enniva-
ló, a tizennégy embernek enni kellett. Csinál-
tam hamis igazolványokat, Groszból csináltam
Soóst, Soós Imre voltam. Egy barátommal ki-
szöktünk a gettóból. Volt Debrecenben egy zsi-
dó, a Bikába járt, kibicelt a sakkozásnál. Félke-
ze volt, hadirokkant az első háborúból, őt se vit-
ték el. Felkerestem a Bikában, és elintézte, hogy
segítenek minket a bunkerban. Este vissza
akartunk menni a gettóba. Azt mondja a bará-
tom, hogy tudod mit, most két óra van, men-
jünk be egy moziba, sötét van, senki se lát, ott
leszünk estig. Én menjek moziba? Sose voltam
moziban. Inkább menjünk ki a Nagyerdőre.
Vettünk egy újságot, leültünk egy padra, és ol-
vastunk. Vasárnap délután két tizenhét-tizen-
nyolc éves fiú újságot olvas? Mért nem mennek
szórakozni egy lánnyal, moziba vagy strandra?
Egy fiatal fiú nem szokott vasárnap délután új-
ságot olvasni. Egyszer csak odajön két fiú: sza-
bad a hely? Leülnek, és látom, odaintenek egy
rendőrnek. Nem akartunk felállni. Odajön a
rendőr, kérdi, hová valósiak vagyunk. Debrece-
niek. „Iratok?” Minden irat megvolt, születési,
levente-igazolvány, ami kell, minden megvolt.
Minden rendben volt. „Gyertek az őrházba!”
Gondoltuk, ha elvisz az őrházba, ott leveszik a
nadrágot, és meg fogják tudni, hogy zsidók va-
gyunk. Megmondtuk a rendőrnek, hogy zsidók
vagyunk, itt van háromszáz pengő, és hagyjál
minket. Emlékszem, a 9833. számú rendőr volt,
még ma is keresem a debreceni rendőrségen ezt
a számot. „Meglássuk, gyertek az őrházba.”
Kérdi, hogy jöttünk ki a gettóból? Mondtuk, a
kapunál volt egy rendőr, adtunk neki kétszáz

pengőt. Ő ezt nem hiszi. „Ha tudnám, hogy félóra múlva Romániában leszek, akkor elengednék. De mi lesz, ha félóra múlva egy másik rendőr elkap, és te elmondod, hogy elengedtelek – akkor engem fogsz belekeverni.” Így jutottam Auschwitzba, a legutolsó transzporttal, amit Magyarországról elvittek. Addig nem tudtam, hogy mi az az Auschwitz. Akkor megtudtam.

Lemberger Ráchel: Egy hétre rá, hogy dédnagyapa meghalt, pénteken elvittek minket a szegedi téglagyárba, és onnan mentek a transzportok mindenfelé.

Lichtmann Májér: Amikor a makói gettót behozták Szegedre, szörnyű volt az érzés, hogy ott van anyám, a feleségem három gyerekkel, és nem láthatom őket. Egyik éjjel óriási sírást hallottunk, a zentai zsidókat vitték el Szegedről. Gyerekek sírtak: „Anyu, máma miért nem kapunk enni?” „Anyu, miért vernek bennünket?” Éjjel volt, ragyogott a hold, felnéztem az égre, istenem, hát hogy nem szakad le?! Két napig nem tudtunk beszélni egymáshoz, akkora nyomás alatt voltunk. És tudtam azt, hogy holnapután az én családomat viszik. És nem tudok semmit se csinálni.

Müllerné Lefkovits Ilona: Mikor elhagyták a magyar határt, a lizskai rabbi bácsi megszólalt, hogy mindenki mondja el a halotti imát.

•

Binét Miklós: Budapesten azokat a házakat, ahol a lakók nyolcvan százaléka zsidó volt, és nem volt olyan szép a ház, azokat meghagyták zsidó háznak. A kapura tettek egy nagy sárga csillagot, kijelöltek csillagos házakat, csak ott lakhattak zsidók. Egy szebb házból, mint a Rottenbiller utca 34. is volt, a zsidóknak ki kellett költözni. A Dob utca és a Rózsa utca sarkán lakott egy rokonunk, volt egy háromszobás lakásuk, és csak ketten laktak benne, de a törvény szerint csak egy szobájuk lehetett, úgyhogy mi oda költöztünk a szüleimmel és az anyukám mamájával. Oda közelebb volt a Jósika utca, ott imádkoztunk²⁵. A Schück rabbi egyik fiával együtt tanultam a Torasz Emesz iskolában.

Klein Alex: Édesapám elszökött Magyarországról. Ez lehetett június, július felé, már csil-

lagos házban laktunk, már egész Magyarországról deportáltak. Úgy volt tervezve, hogy hárman megnézik, hogy rendben ki lehet-e jutni, és akkor mentek volna utánuk a családok. Egy Wieder nevűvel, meg egy Terkeltaubbal, ha jól emlékszem, hárman indítottak egy zöldségexportot Svájcba, szereztek rá engedélyt, és mikor a vonat kiment az állomásról, fölugrottak, és elbújtak az egyik vagonban. A svájci-német határnál megállt a vonat, éjjel volt, nem tudták, hol vannak, és az egyikük kidobott egy cigarettavéget, és így elkapták őket. Elvitték őket koncentrációs táborba, az apukám Dachauban halt meg, tífuszban.

Birnbaum Magdaléna: A lakásunkhoz egészen közel, a Szövetség utca és a Barát utca sarkán kineveztek egy házat zsidó háznak. Júniusban költöztünk be a csillagos házba, ahol nem volt semmi bántódásunk, azonkívül, hogy például orvost nem volt szabad a házhoz hívni, és nem volt szabad zsidóknak a házból kimenni, csak délelőtt tíztől egy óráig, és délután háromtól ötig. A jeges is igyekezett akkor jönni, amikor tudta, hogy a zsidóknak le szabad az utcára menni.

Müllerné Lefkovits Ilona: A József körút 75.-ből, ahol az első férjemmel, Schön Pállal laktam, engem kitétek, egy ruhán és egy kabáton kívül nem volt semmim. Bekerültem a Jókai utca 6.-ba, az egy nagy zsidó ház volt. Volt ott egy dr. Harzsi nevű keresztény ügyvéd, aki nem hagyta el a házat. Azt mondta, hogy a zsidókat nem hagyja éhen halni. Mert a zsidók délután négy óra után az utcára már nem mehetnek. Lement a zöldségeshez, az félretette nekünk a megmaradt karalábét, a káposztát, mert nekünk nem volt kenyérjegyünk, semmink nem volt.

Vitriol Sára: Mamukám kiment Miskolcon a piacra, és egy kofa azt mondja a rendőrnek, nézze, itt van egy zsidó asszony. Hiába voltunk kivételezettek, az én drága anyámat bevitték a rendőrségre, és az egyik rendőr úgy gyomorszájon vágta, hogy elájult. Szaladtak hozzánk a kofák szólani, mentem az ügyvéddel a rendőrségre, de szerencsére akkorra már hazaengedték.

Lichtmann Májér: Én láttam Szegeden keresztény nőket sírni, amikor vonultunk a városra, de olyan is volt, aki baltával jött nekünk,

mert zsidók vagyunk. És olyan is volt, mikor vonultunk vissza, átmentünk egy falun, keresztény asszonyok kanná tejet, kenyeret hoztak, és a keret kergette őket, de hagyták magukat verni, úgy adták nekünk a tejet meg a kenyeret.

Liebermann Jechiel: Voltak rendes emberek, akik segítettek zsidóknak átszaladni Romániába, vagy elmenni Budapestre, Pesten később volt a gettó, ott még lehetett lenni hat hónapot. Próbáltak segíteni.

Klein Alex: A Szt. Domonkos utca 7.-ben²⁴ voltunk csillagos házban, később bekerültünk a gettóba. Emlékszem, a Domonkos utca és a Thököly út sarkán van egy nagy templom, mellette volt egy zárda, ott bújtattak zsidókat. Gyerekek voltunk, játszottunk az udvaron, és a katolikus papok arra szoktak járni, talán arrafelé laktak, és azok mindig szimpatizáltak velünk, beszéltek hozzánk. Mások, akik antiszemitaak voltak, leköptek.

•

Holczer Dov: Elvittek Fertőrákosra, vasútépítésen voltunk, abban az időben olajat találtak arra. Aztán vittek Erdélybe, Alsótöködre, utat építettünk, a végén megint Fertőrákosra kerülünk.

Pápa Adolf: Salgótarjában voltam munkaszolgálatos, ott dolgoztunk. A mi századparancsnokunk egy fantasztikus ember volt, Vác mellett volt kántortanító, idősebb úr, Ferenc József-szakállal, és nagyon humánus volt, hozám különösen, mert ismerte az apámat. Ez egy önérzetes magyar tiszt volt, nem hitte el, hogy a zsidókat Auschwitzba viszik, neki, egy normális embernek, ez túl magas volt. Amikor Salgótarjában bevagonírozták a gettót, egy német SS látta, hogy zsidó munkaszolgálatosok vagyunk, és kezdte a századot is bevagonírozni. Egy vagon már tele volt, a többiek lent álltunk a vagonok előtt. Egyetlen német SS volt ott, aki vagonírozott, és a csendőrök, azok segítettek. Egyszerre a századparancsnokunk odament a némethez, és azt mondta, tudott németül, hát K. und K. katonatiszt volt, hogy mi magyar katonák vagyunk. Mi tényleg a laktanyában dolgoztunk, mindenféle fontos katonai munkát végeztünk el, a pontonhidakhoz a fát mi vágtuk, és mindent mi csináltunk, amit kellett. És kiadta a

parancsot az ott álló magyar katonáknak, és körülvették a németet, nyitott revolverrel. Akkor a csendőrök kicsit hátráléptek. *Die sind Juden!*²⁵, kiabálta a német, és ő azt mondta, *Die sind ungarische Soldaten*²⁶. Erre megállapodtak abban, hogy akiket már bevagonírozott, nem adja ki, nem nyitja ki a vagon, de a többiek mehetnek vissza a laktanyába. A parancsnokunk kért egy egész szakasz magyar katonát, azok bekísértek minket a laktanyába, ő pedig a vonat végére fölkapcsolt egy vagon, és beszállt cirka tíz magyar tiszttel, katonákkal, és elkísérték a gettót Kaszáig. És ott, arra hivatkozva, hogy mi katonai munkát végzünk, sikerült neki elérni, hogy azt az egy vagon levették, a határon a magyar határőrök lekapcsolták a vagon, és visszahozta őket. Hetvenöt-hetvennyolc bajtársunk megmenekült Auschwitzból. Segítette őt a hadügyminiszter és a salgótarjáni parancsnok, mert bizonyította azt, hogy mi katonai munkát végzünk. És a német nem tudott csinálni semmit, és a bajtársaink három napra rá visszajöttek Salgótarjába. Ez egyetlen eset volt, nem tudok hasonlóról. A háború után csináltunk egy találkát a Savoyban, a pesti fiúk megorganizálták, az egész század ott volt – el lehet képzelni, milyen ünneplésben volt része. Amíg élek, nem tudom elfelejteni, amit ez a magyar tiszt vállalt. Utána fölvittek minket Budapestre, romeltakarító század lettünk, a Ferenc József laktanyában laktunk, mindennap kimentünk Törökbálintra, Horthy-ligetnek hívták akkor, ott volt egy repülőgépgyár, amit nagyon lebombáztak, ott kellett romot takarítani.

Krausz Áron Meir: Vittek munkatáborba, először Putnokra, aztán Jószafeőre, onnan visszavittek Edelénybe a szénbányába dolgozni, aztán elvittek a miskolci téglagyárba. Október 15-én reggel bekapcsoljuk a rádiót, bemondják, hogy a németek elárultak minket, átállunk az oroszokhoz. Nagy öröm volt, és mondta nekünk a keret, hogy na, csomagolhatnak, mindenki mehet haza. Voltunk ott valami húszan. Megyünk haza. Egyszer csak, három-négy óra felé, megszólal megint a rádió, Szálasi Ferenc átvette a hatalmat, tovább harcolunk az oroszok ellen. Egy-két óra múlva „Csomagolni, indulás Németország felé, gyalog!”

Pápa Adolf: Volt az az egynapos eset, mikor Horthy lemondott, és Szálasi még nem vette át az uralmat; akkor a századparancsnokunk ki-

nyitott egy fegyverraktárat, és azoknak a bajtársaknak, akik voltak már katonák – én fiatal gyerek voltam –, azoknak adott fegyvert, hogy ha esetleg meg kell védeni minket vagy az országot. De Szálasi uralomra jött, és sikerült visszatenni a fegyvereket anélkül, hogy a nyilasok észrevették volna.

Vitriol Sára: Nagyon jól emlékszem a Horthy-szózatra, utána apukám azt mondta, gyerekek, senkivel nem beszélhettek, csukjuk be az ajtót, még nem szabad örülni, nem tudjuk, mit hoz a holnap. És holnapra bejött a Szálasi. Akkor az édesapám a nyakamba tette az aranyakat és az iratokat, és azt mondta, hogy gyerekek, ha jönnek értünk, te kiugrasz az ablakon, és menekülsz.

Englman Imre: Október 15. után kaptunk utasítást, hogy megyünk Németországba, gyalog.

Holczer Dov: Egy nap sorakozó, elindulni gyalog Mauthausenbe.

Pápa Adolf: Minket is el akartak vinni nyugatra. Mentünk, az első nap elértünk Zsámbéig. A századparancsnokunk egy olyan ember volt, hogy amikor a szüleimet vitték a váci gettóból, négy hétig nem mondta meg, hogy visszajött a posta. Egy szép nap fölhívott az irodába, és azt mondja nekem, fiam, nem tudom tovább magamban tartani, sajnos az összes leveled, amit írtál a szüleidnek, visszajött. Olyan ember volt, amelyet az akkori világban el se lehet képzelni. Zsámbék előtt odajön hozzám, azt mondja, fáradt vagy, fiam? Hát, el lehet képzelni, hátizsákkal gyalogolni. „Gyere föl, üljél ide” – mert neki volt egy hintója. És ahogy megyünk tovább, azt mondom, parancsnok úr, én visszamegyek Pestre. „Fiam, amíg mellettem leszel, nem lesz semmi bajod.” Mondom, de hát parancsnok úr, német katonák állnak mindenhol, nem is lehet már magyarul parancsot hallani. Neki ez nagyon fáj. Megmondtam neki, hogy reggel ne keressen, én visszamegyek Pestre. Hajnalban leültem az erdő szélén. A hátizsákomba tettem egy inget meg egy zoknit, egy alsónadrágot, egy napra legyen váltani valóm, és visszamentem Pestre. Az körülbelül negyven kilométer, harmincöt, pontosan nem tudom. Nem mertem az országúton menni, az erdőben, kis utakon mentem, és mindig kérdeztem, mer-

re kell menni. Estére odaértem. Elmentem a Ferenc József laktanyába, mert volt ott még egy munkaszolgálatos század, és tudtam, hogy azok még nem mentek el, és oda csatlakoztam. Két napra megint indítottak gyalog nyugatra. Bevaγονíroztak minket az egyik állomáson, elmentünk egészen Ácsig, ott sikerült a vonatvezetőt megkérni, hogy nincs mit ennünk, engedjen ki, hogy vegyünk valamit a parasztoknál. Ketten elmentünk, és hoztunk enni, és megbeszéltem a paraszttal, hogy este visszajövök vacsorázni, csináljon nekem valami enniivalót. Visszamentem, és a házban osztrák német katonák voltak, de én tudtam jól németül, mert szegény anyám burgenlandi volt, mielőtt férjhez ment, úgyhogy otthon németül is beszélünk. És azok elkezdték nekem mondani, máma elmennek Magyarországról, az oroszok már itt vannak negyven-ötven kilométerre. „Nem hallod, ezek mind orosz fegyverek?!” Elhatároztam, hogy megint visszamegyek Pestre. Volt egy testvérem Pesten, sajnos beteg volt, és sikerült neki megszerezni keresztény papírokat. Ő mondta nekem, hogy fog nekem is próbálni, de nem tudtam vele találkozni, mert minket elvittek a laktanyából, mindig ott találkoztam vele a laktanya előtt, hozott valamit enni vagy egy kis pénzt. Megbeszéltem azzal a paraszttal, hogy nem volna-e kedve bevinni engem Pestre lovas kocsival. Ígértem neki pénzt, mert pénzem volt, akkor még kaptam a testvéremtől, és ezer pengőért megrakott egy lovas kocsit szénával, és bevitt egész a Lánchídig. A Lánchídon álltak a németek, minden kocsit megállítottak. Én vezettem a kocsit, hát elképzelheti, tudtam, vidéki gyerek voltam, nekünk is voltak lovaink, mert szállítottunk lovas kocsival. Én vezettem a kocsit, a Lánchíd előtt megijedt a barátom, aki vitt, azt mondja, hát hogy megyünk itt át? Mondom, nem lesz semmi baj, a szénás kocsi szerencsét hoz. Megrekkíroztam, átmentünk a Lánchídon anélkül, hogy a német megkérdezte, mi ez. Mikor már a Belvárosban voltam, leszálltam, és megint mentem a nagynémimhez, nagyon *risikant* dolog volt, és elmentem a Kolumbusz utcai védett házba. Ott voltam két hétig, borzasztóan tömve volt, pár ezren voltunk abban a házban, védett házban lenni minden pénzt megért. Egy szép nap bejöttek a németek, a Gestapo meg az SS. Mi nem tudtuk, de a padláson ott voltak a Magyar Cionista Szövetség vezetői, és ott volt valami rádióállomásuk, nekik volt kapcsolatuk a Nyugattal. Már hónapok óta ott bujkáltak, és

úgy látszik, hogy beköpték őket, vagy lehallgatják a rádiót, mert bejöttek a németek a házba, óriási lövöldözés volt, több halott, akkor halt meg dr. Komoly Ottó, a Cionista Szövetség elnöke. Akik a padláson voltak, azokat rögtön elvitték, minket is kizavartak, és elvittek egy futballpályára. Aztán megint bevagoníroztak. Három napig álltunk Bécsben, németül kiabáltunk, könyörögtünk egy kis vízért, senki nem reagált. Elindultunk Buchenwaldba, ott mondták, hogy nincs hely, átvittek Bergen-Belsenbe, ott voltam a háború végéig.

Krausz Áron Meir: Elindulunk Miskolcra, gyalogolunk mindennap harminc kilométert, valahol betettek egy barakkba aludni, így megyünk, az úton egypáran meghaltak, és akkor megérkezünk Pestre. Hatszázán voltunk, innen-onnan szedtek össze minket. Pesten azt mondják, hogy van itt egy lista a svájci követségtől, hogy akinek van védett levele, az itt maradhat. Felolvassnak neveket, ábécé szerint – ezt minden évben a széderestén elmesélem –, és hallom a K-nál, hogy nem mondják a nevemet. Mennek tovább, és egyszer csak olvassák az edelényi rabbi fiának a nevét: „Landau Sándor”. Nem jelentkezik, megszökött közben már valahol. Itt él Brooklynban. És akkor nekem eszembe jutott, azt mondom, én vagyok. Kiálllok, én vagyok Landau Sándor. Nézett a keret, mennek tovább. A végén mondják: Wagner, kiabálnak, mondom a barátomnak, eridj ki, mondd azt, hogy te vagy az. Ő nem csinálja. Az a hatszáz elment Németországba, heten jöttek vissza. Az úton verték, éhezették őket, abból a hatszázból heten jöttek vissza. Ha nem jut eszembe, hogy Landau Sándor vagyok, akkor ma nem ülök itt. Mindennap olvasták a nevemet, egyszer elfelejtettem, kiabálták, Landau Sándor, Landau Sándor, eszembe jutott, ja, hát én vagyok. Betettek minket a gettóba, ez volt körülbelül november elején, adtak öt deka kukoricakenyeret mindennap vagy két napban, meg egy feketekávé, ezen éltünk.

Katz Éliás főrabbi: Gettóban nem voltam, hallani se akartam róla, nem vettem föl csillagot. Mindenkinek azt tanácsoltam, hogy bujdosson. Két helyen béreltem szobát, az egyik helyen azt mondtam, hogy éjjel dolgozom, a másik helyen azt, hogy nappal, és amennyire lehetett, nem mozdultam ki, még a pincébe se mertem lemenni, amikor bombáztak. Szakértője

voltam a hamis iratoknak. Rájöttem, hogy milyen kulcs szerint írják be az igazolványba a születési dátumot, a szerint hamisítottam, és adtam tanácsokat másoknak. Szálasiék alatt ahhoz, hogy kenyérjegyet kapjunk, föl kellett mutatni az iratokat, engem megdicsértek, fiam, nálad minden rendben van.

Krausz Áron Meir: A csodák csodája, hogy életben maradtam. A gettóból vittek munkára, mentünk dolgozni egy kórházba, az tartotta bennem az életet, mert majdnem éhen haltam. Nem volt már cipőm, november óta hó volt, és nem volt mit enni, és este látjuk, hogy hozzák be a sebesülteket, egy német katona fekszik, haldoklik, láttam nála egy tarisznyát, megnézem, volt benne egy kenyér, konzervek meg egy csomag cigaretta. És ott van a bakancsa. Cipőm nincs, kenyerem nincs, hát mi lesz énelem, mihelyst meglátja, agyonlő, így is végem lesz, mert megfagyok, hát megreszkírozom. Felvettem a bakancsát, a kenyérzsákba beleraktam a dolgait. És az a kis kenyér, meg a konzerv, meg hogy elcseréltem a cigarettát, az tartott életben.

Singer Dezső: Pesten, mikor a nyilasok kerültek uralomra, egy vagy két hétre rá mentek a kivételezett házakhoz, és a zsidó lakosságot tizenhattól hatvanévesig elhajtották.

Birnbaum Magdaléna: Engem a testvéremmel együtt vittek el a nyilasok. Gyalog vittek minket, halálmenetben. Nyolc vagy tíz napig tartott az út, nem emlékszem olyan pontosan. De hogy mikor vittek el, azt pontosan tudjuk, mert erről mindig beszélgetünk a testvéremmel: '44. november 10-én vittek el minket a csillagos házból. Gyuri, a kisfiam ott maradt anyukámékkal Pesten, utána elvitték őket úgynevezett védett házba, mert kaptak a Wallenberg által menlevelet. Anyukámék utánunk is küldtek papírokat, de nem találtak meg minket. Voltak zsidó fiúk, akik motorbiciklin mentek az úton, be voltak valahogy öltözve nyilasnak, azt én nem tudom, hogyan, csak azt tudom, hogy kiabáltak neveket. Mi is hallottunk kiabálni sokszor neveket, de a mi nevünket soha nem hallottuk kiabálni.

Groszberg Slomo: Nekem szerencsém volt, háromszor kerültem gyalog deportálási menetbe '44 novemberében, a legtávolabb Almásfüzitőig jutottam el. Az almásfüzitői vasútállomáson

vesztegelt egy vonat, amely sárga karszalagos munkaszolgálatosokat vitt Budapestre. A keretlegényeik – ha élnek még, áldja meg őket a Jóisten! – olyan rendesek voltak, hogy szóltak nekik, hívjanak át magukhoz fiatal deportáltakat, akiket majd ők fedeznek. Egy nagybátyámmal mi is átmentünk oda, a keret ellátott minket sárga karszalaggal, és a vonat visszahozott minket Pestre. Velünk szemben fáradt, éhes, öreg német katonák ültek, akik nem nézték, kik vagyunk, mik vagyunk. Hajnalban értünk Pestre, ott azt mondták, menjetek fiúk, ahová akartok. Visszamentem abba a lakásba, ahonnan elvittek, utána sikerült találkoznom a szüleimmel.

Ekstein Juda: Mi hatan voltunk fiú testvérek: a legidősebb testvérem Angliában volt, egyik öcsém munkatáborban, egy másik megszökött, átjött Palesztinába. A harmadik öcsémnek sikerült bekerülni a Kasztner-transzportba, amiben a szatmári rebbe volt, elkerült Svájcba, ma Londonban él. A legkisebb öcsémet elvitték levente munkálatokra, Nagytétényből deportálták Auschwitzba. A boldogult apám a nyilasok áldozata lett. Tulajdonképpen őt akarták bevinni a Kasztner-transzportba, mert közkedvelt ember volt a hitközségnél. De voltak emberek, akik kitúrták. Akarták valamivel megengesztelni, és akkor a testvéremet betették. Nekem megvannak apám összes levelei. Írja, hogy nem sikerült bekerülni a transzportba, de mindent a Jóisten vezet, a Jóisten segítségével megmaradunk, majd találkozunk Jeruzsálemben, és ha nem, akkor minden szenvedést, ami a Jóisten akarata, elviselünk csendesesen. Ezt írta nekem a munkatáborba. Pestszentimrére kivitték beteg és öreg emberekkel együtt sánctáborba, és egyik péntek hajnalban jöttek értük a nyilasok, és agyonlőtték őket. Később exhumálták, ott voltam egy testvéremmel.

Braun Vlcek: Voltam mindenütt, ahol csak lehetett Magyarországon. Szeptemberben vagy októberben aztán kivitték bennünket Ausztriába.

Singer Dezső: Elvittek Kánt községbe, Székesfehérvár mellé, ott volt egy bauxitbánya. Onnan elvittek Fertőrákosra, ott minden faluban, ami csak létezik, Fertőrákos, Harka, Nagycenk, Hidegség, Kópháza, letették az embereket, sánccokat ástak az országút mentén.

Lichtmann Májor: Gödröt ástunk az országút két oldalán, kivágott fákkal zártuk el az országutat. Majd ezek a Panzerspeerek tartják vissza az orosz tankokat.

Singer Dezső: Kérdeztük, mi ennek a célja, azt mondták, ha jönnek az oroszok, fölrobbantják az országutat, és nem tudnak továbbmenni. Hát persze, ha Sztálingrádtól eljöttek Sopronig, akkor ezek a sánccok fogják őket fölfogni!

Birnbaum Magdaléna: Aki egészséges volt, azt elvitték sánccot ásni. Különbön nem csináltunk semmit, csak éhezünk és rettegtünk, mert nem tudtuk, hogy mikor visznek minket tovább.

Braun Vlcek: Szentgotthárd és Deutsch Minihof között csináltuk a tank elleni csapdákat. De nemcsak mi dolgoztunk ott, voltak ruszinok is, ők fizetve voltak. Rendesek voltak velünk, adtak nekünk kenyeret.

Spitzer Miksa: Ahogy jöttek az oroszok, Jolsvárol vittek minket egész Sopronig, aztán Fehringig, az egy község Ausztriában. A téglagyárban voltunk, tankcsapdákat készítettünk. Az állomás kapott egy bombatalálatot, romeltakarítás, ilyesmi. Elég tűrhető volt az élet, csak amikor az oroszok már a határnál voltak, Szentgotthárdnál meg Sopronnál, akkor kezdtek minket vinni tovább: Fehring, Feldbach, Bruck am de Mur, Graz.

Halpert Benő: Az öcsém munkatáborba került, és aztán orosz fogságba. Én a szüleimmel Alsó-Ausztriában voltam, harminc kilométerre a cseh határhoz. Horn város környékén voltunk, egyik helyen, másik helyen; tíz hónap alatt, 1944 júliusától 1945 májusáig, összesen voltunk három vagy négy helyen: először egy farmon, aztán megint egy farmon, és '44. december 15. után, amikor már nincsen mezőgazdasági munka, akkor egy kőbányában dolgoztunk – de mindig Horn környékén voltunk. Mi ott egy SS-t nem láttunk. A farmon, tizenkét vagy tizennégy éves korig, a gyerekek nem dolgoztak. Nekem is volt már egy kislányom, ő sem dolgozott. So, nekünk egy kicsit könnyebb volt. Mi nem tudtunk semmit Auschwitzról.

Fogel Frida: Tudom, hogy sehol nem volt jó, de Auschwitz volt a legborzalmasabb. Nem vol-

tam ott, csak egy hónapig – az is elég nekem. Birkenauban voltam, a 13-as barakkban. Szörnyű volt. Nagyon hideg volt még májusban, kaptam egy tüdőgyulladást. Nem volt szabad tudniuk, hogy valaki beteg, betekertem magam egy plédrel, és a szervezetem megharcolt a betegséggel. Van nekem egy kis bronchitis néha.

Grünwald Mose: Tiegerman rabbival²⁷ egy transzporttal mentünk Auschwitzba. Bal oldalra küldték. Ott állt Mengele, mi mentünk jobbra, ő pedig balra. Elgázosították, megölték. Semmi esélye nem volt. Nem volt olyan idős ember, 45-50 éves lehetett. Elpusztult, mint Békéscsaba zsidóságának a jó kilencvenöt százaléka.

Lefkovits Mose: Apámnak volt a háború előtt egy felesége és három gyereke. A lányát hívták Cháje Szure, az volt ötéves, a fiát hívták Luzer Akive, az volt hároméves, és a harmadik gyerek már a téglagyárban született, nem volt semmi, ami kell a szüléshez, és így, apám felesége a nyitott ég alatt, nagyon nehezen szült, és úgy vitték őket Auschwitzba. A rokonok akartak nekik segíteni, minden rokon vitt egy gyereket, és így apámnak a felesége, az anyja, a lánytestvére, mindannyian mentek a gyerekekkel a gázba.

Abelesz Jiszrael: A kapuvári zsidókat a soproni gettóból vitték Auschwitzba. A transzportunk megérkezése után, a szelektáláskor szembe találtam magam dr. Mengelével. Rám nézett, és megkérdezte, hány éves vagyok. Mosolyogva válaszoltam, hogy éppen ma van a születésnapom, ma vagyok tizennégy éves. Mengele is elmosolyodott, azt mondta: „Sehr gut Geburtstag”²⁸, és intett, hogy a bátyámmal együtt menjek jobbra. Boldogult édesapánk is velünk akart jönni, de Mengele intett neki, álljon balra. Akkor láttam apámat, édesanyámat és a fiatalabbik testvéremet utoljára. A bátyámmal Birkenaubába, a B láger 11-es barakkjába kerülünk.

Grünwald Mose: Azon csodálkozok sokszor, hogy Mengelét, azt a gyilkost, senkinek nem jutott eszébe megölni, hogy odamenjen, és egy kést szúrjon belé. Pedig láttuk mindennap, hogy mit csinál az a rablógyilkos. El volt véve a gondolkozása az embereknek. Voltak velünk görög zsidók. Uram, tudja maga mi az, görög

zsidó? Ezen az ajtón nem férne be. Tudja, milyen erősek voltak? Megfogott egy házat, és egy kézzel felborította. drága uram, úgy lőtték le, mint a kutyát. Senkinek nem jutott eszébe, hogy ellenálljon. Levágtak haját mindenhol, ahol csak haj létezik az emberen. A szatmári rabbi²⁹ egyetlen volt a milliók között, akinek nem vágták le a szakállát. Ő Bergen-Belsenben volt, a Kasztner-transzportban, egész más kezelésük volt, mint minékünk. Itten középen át volt nyírva a fejünk, úgyhogy eszibe se jutott az embernek szökni. És nem is volt hova szökni. Láttuk, hogy mi történik, mindennap láttuk, mindennap ezt a katasztrófát, és senkinek nem jutott eszébe, hogy itt cselekedni kell. Voltak barátaim, akik bekerültek a krematóriumba dolgozni. Kramer Kálmán, nyugodjon békében, egy békéscsabai gyerek, azt üzente a csabaiaknak, menjetek innen, szökjete el, mert itt a kutya se fog életben maradni.

Abelesz Jiszrael: Pár nap után megtudtuk, hogy mi történik körülöttünk, mi történt a szüleinkkel: láttuk a szörnyű füstöt, éjjel a lángokat is, a holttesteket égették, és a krematórium nem bírt lépést tartani a gázkamrákkal.

Fogel Frida: És nem akartuk elhinni, mondogattuk, hogy ők csak ott maradtak a másik táborban. De azok a lengyel lányok, akik már három éve ott voltak, és az ő szüleiket ugyanúgy elégették, olyan kárörvendők voltak, olyan rosszak lettek, kegyetlenek az alatt a három év alatt! Mutatták a füstöt, hogy ott égnek a szüleitek, és éreztük azt a hússzagot a füstben.

Lichtmann Májér: Ketten meglógtak Auschwitzból, értesítették a pápát, kérték, hogy bombázzák Auschwitzot, a gázkamrákat, a vasútvonalat, de jóformán semmi se történt. Weissmandel rabbi³⁰ is elment a pápai követhoz Szlovákiában, azt válaszolta neki, ti öltétek meg Jézust, azért van ez. Erre azt kérdezte Weissmandel, hát ezek a kisgyerekek ölték meg Jézust?! Amit az én ősöm kétezer évvel ezelőtt elkövetett, azért én felelős vagyok?!

Fogel Frida: Én ott összeverekedtem egy kápóval. A visói lányokkal fent voltunk a legfelső priccsen, hatan vagy nyolcan, mint a heringek. Tizenhét éves voltam, én voltam a legfiatalabb, azt csináltam, amit a többiek mondtak. Minden reggel a mi ágyunknak kellett menni

kavéért. Egy ötvenliteres kiblit kellett cipelni, minden hajnal négykor-ötökör. Mondták a lányok, hogy már csak mindig mi megyünk? Mondjad, hogy mi már nem megyünk. Jött egy kápó, hogy menjünk vízért. Mondtam, hogy mi nem megyünk, mert minden reggel mi voltunk. Azt mondja, én ezért most felmegyek hozzád, és megverlek. Mondom, te engemet nem fogsz megverni, mert nem fogsz idáig érni. Mindenki tegeződött mindenkivel. Próbált felkapaszkodni az ágyra, hogy megverjen, én meglöktem, leesett, és eltörte a lábát. Elvitték. Megijedtek a lányok, most mi lesz velünk, akkor már tudtuk, hogy létezik krematórium, mert ezek a kápók mondták nekünk. Mondom, ő is csak egy zsidó nő, egy zsidó nőért nem fognak semmit se csinálni. Mikor visszajött, gipszbe volt téve a lába, jött és kezét fogott velem, azt mondja, te vagy az első magyar nő, aki szembe mert velem szállni. Barátok leszünk. Nem mondtam semmit, de azt gondoltam, én neked nem leszek soha barátod. Gyávának tartottak minket, mert nem mertünk szembeszállni. Nekem sajnós ez a bajom az egész életemben, hogy egy kicsit túl sokat merek szembeszállni, és sokszor ezért szenvedtem. De én szembeszállok. Amikor voltak a zsidótörvények, apám azt mondta, te nem fogsz fejet hajtani senki előtt, te szembenézel, mert aki becsületes, az szembenéz mindenkivel. Van egy román mondás, hogy a fejet, amelyik meghajol, a kard nem vágja le. De én nem hiszek ebben. Én azt hiszem, hogy az ember kell, hogy menjen egyenes fejjel. Akármi történik.

Részlet a szerző Könyvhétre megjelenő kötetéből.

JEGYZETEK

- ¹ Pest-Pilis-Solt-Nagykun megyében.
² Az egyházi vezetőknek, lelkészeknek és kántoroknak járó állami támogatás.
³ Korein Dezső, Dávid (1870–1949). Az ortodox Központi Bizottságban betöltött funkciója előtt Szombathelyen volt hitközségi elnök.
⁴ Óbudai Freudiger Fülöp (–1978)
⁵ A szombat kimenetele után.
⁶ Ekstein Nátán Wolf (–1944) rabbi.
⁷ Nagybacsoni Nagy Vilmos 1942. szeptember 24-től 1943. június 11-ig volt a Kállay-kormány honvédelmi minisztere.
⁸ Duschinsky Jakov (–), Duschinsky Jicchak Michoel fia és utóda.

- ⁹ Ungar Avrohom Cví (–1944) kapuvári dájén.
¹⁰ Mózes IV. Könyve, 13. rész.
¹¹ Vorhand Mose (1862–1944) makói főrabbi. Vorhand Joszef Cví nyitrai dájén fia, a „Chaszán Szofer”, azaz Ehrenfeld Sámuel nagymartoni rabbi tanítványa. 1885-től Nyitrán volt dájén, 1913-ban választották meg Makóra.
¹² Lemberger Simon, a jelenlegi „Makói rabbi”. Izraelben, Kiryat Atán él.
¹³ Sziván 17-én.
¹⁴ Rosenberg Jicchak (1860–1944), Rosenberg Joszef püspökladányi rabbi fia, Lichtenstein Bárucl kolomeai rabbi veje. Beregszászon, a „Kol Árje”-nál tanult. Hatvan éven át, 1884-től volt a hadházi hitközség főabbija. A deportálás után Ausztriában, „természetes” halállal halt meg.
¹⁵ Lebovits Ezriel Juda (–) hajdúhadházi dájén.
¹⁶ Rosenberg Zeev debreceni dájén fia.
¹⁷ Friedländer Herman, Cví Hirs (1874–1944) olaszlisztkai főrabbi és hászid rebbe, Friedländer Chájim fia és utóda, a híres lisztkai kadik, Friedmann Hersele unokája. 1899-től a Szabolcs megyei Gáván volt rabbi, 1904-ben foglalta el apja helyét.
¹⁸ Grosz Naftali (1988), Grosz Rafael berbesti rabbi fia, Steiner Avraham bodrogkeresztúri rebbe veje. 1944-ig a debreceni Keresztúr-Berbesti imaház rabbija volt.
¹⁹ Czitron Ábrahám, Avrohom Eliézer (1889–1956), Czitron Zeev hajdúdorogi főrabbi fia és utóda. 1945 után néhány évig pesti dájén, '49-től rövid ideig bécsi ros-bészdin, majd a Sao Pauló-i „Machzike Hadasz” hitközség főabbija volt; ott is halt meg.
²⁰ Fried Ozer hakohén (–1945), Fried Jechiel Michoel fia és utóda. Balmazújváros előtt Halmiban volt rabbi.
²¹ Jungreis Jiszrael halévi (–1944), Jungreis Ábrahám csengeri főrabbi fia, Schück Jakov nádudvari főrabbi veje és utóda.
²² Löwinger Jakov Hillel halévi (–1944), Löwinger Mose Jicchak páncélcsehi rabbi fia. 1934-től volt földesi főrabbi.
²³ A „Kattler Erzsébet imaegyesület” templomában, VII. ker., Jósika u. 4.
²⁴ Ma Cházár András utca, Budapest, XIV. ker.
²⁵ „Ezek zsidók!”
²⁶ „Ezek magyar katonák.”
²⁷ Tiegerman Jicchak (–1944) békéscsabai főrabbi. Tiegerman Joszef Meir érsekújvári rabbi fia, Klein Slomo Zalmen gávai rabbi veje. Gávai és tiszalöki rabbiállásai után, 1927-ben került Békéscsabára.
²⁸ „Boldog születésnapot!” Auschwitzban a tizennégy évesnél fiatalabbakat a szelektálás után rögtön a gázkamrába vitték.
²⁹ Teitelbaum Joel (1886–1979. Áv 6.) szatmárnémeti főrabbi.
³⁰ Weissmandel Michoel Dov (–) nyitrai dájén, Ungar Sámuel Dávid nyitrai rabbi veje. A háború után New York államban, Mount Ciscóban telepedett le.